

Олена ОСАДЧА
аспірант,
Київський інститут
декоративно-прикладного мистецтва
та дизайну ім. М. Бойчука

УКРАЇНЬСЬКА ХАТНЯ ІКОНА ХVІІІ–ХХ СТ.: ЯК НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається українська хатня ікона кінця ХVІІІ–ХХ ст. як наукова проблема, котра потребує негайного вирішення. Актуальність теми дослідження зумовлена назрілою необхідністю сучасної науки звернутися до витоків і розвитку народного мистецтва, з яким пов'язане духовне життя нашого народу.

Хатня народна ікона — це особливе культурно-сакральне явище. Масове і водночас унікальне за глибиною витоків та фольклорно-християнським характером основних образів і сюжетів, за неперевершеною символікою та регіональними особливостями. Розвиваючись далеко від офіційних центрів, у провінціях, куди не діставав адміністративний контроль, народна ікона на той час представляла суттєву альтернативу іконі офіційній. Отже, основний її інтерес становить те, що майстри підсвідомо відтворювали спадковість традицій, глибокі зв'язки з історичним минулим.

Власне, українське радянське мистецтвознавство вивчало ікону виключно в художньому аспекті. Фахівці визначали техніку виконання ікони, композиційні прийоми різних іконописних шкіл або окремих іконописців, але зовсім не помічали той факт, що ікона в церкві або хаті — це передусім предмет культу, матрична одиниця духовності українського народу. За словами І. Музички, «ікона — це не тільки мистецька вартість, але над усе — то жива духовна цінність, яка формує душі, провадить і виховує народ і його покоління» [1, 8].

Тому наразі перед мистецтвознавцями стоїть завдання вивчити, аби зберегти українську хатню ікону, мистецькі традиції, які мають глибинні коріння з віруваннями наших пращурів. Адже нав'язлива глобалізація культури і знехтування національною спадщиною призвели до того, що ХХ ст. вважається найбездуховнішим за всю історію людства. Нині, коли сучасні технології витісняють рукотворне мистецтво, натомість йому з'являються абстрактні полотна, в яких нерідко переважають агресія та жорстокість. Саме тому вкрай необхідно повернутися до духовної спадщини наших предків, віднайти те добре, щире, наївне, яке притаманне народному мистецтву, зокрема народній іконі.

Українська хатня ікона в образній формі відображає основні соціальні, моральні та етичні проблеми—в ній віддзеркалено буття людини. Як писав патріарх Йосиф, «ніяке мистецтво на світі і в історії не мало такого впливу на душу людську, як ікона на вірних... вона будила живу віру, зворушувала до покаяння і жертв за гріхи і вдаряла в найтонші струни побожності людського духу» [2, 160].

З'ясування генези і традиційних духовно-художніх рис хатньої ікони окремих регіонів України є однією з актуальних проблем сучасного мистецтвознавства. Незважаючи на те, що чимало унікальних хатніх ікон зберігаються в музеях, усе ж частина з них знаходяться у приватних колекціях, зокрема за кордоном. В Україні не вистачає каталогів найповажніших фондів іконопису з державних музеїв і приватних колекцій. Цей незадовільний стан для вивчення українського іконопису взагалі та його народної течії зокрема змушує негайно взятися за вирішення цієї проблеми. Багато з українських ікон російські видавництва друкують як свої. Майже вся східна Україна зазнала пограбувань сакральних святинь. Вони були вивезені за кордон, зокрема в Росію. Порівняльний аналіз хатніх ікон різних регіонів України дасть змогу охарактеризувати схожі риси стилістики і виявити своєрідність української ікони.

Однак, збираючи по крупицях те, що нам залишила історія, все ж можна, сподіваємося, відтворити цілісну картину розвит-

ку української хатньої ікони періоду кінця XVIII–XX століть. Зокрема, виявити передумови її виникнення та розвитку, визначити регіональні відмінності, типологію та стильові особливості.

Житло в Україні з найдавніших часів мало крім побутових функцій і сакральне значення. Хатня ікона виконувала роль «посередника» до Господньої благодаті. Існувало багато народних обрядів, пов'язаних із хатньою іконою.

Кожна річ у домі мала символічну цінність. Прототипом хатньої ікони була різьблена ікона-хрест або ж народна гравюра-образ. Язичницьким оберегом також слугували сушене зілля, зав'язане навхрест, переважно з васильків, лікарських рослин, солом'яні зірки, хрестики, голуби тощо. Двері, вікна наділялися різними сакральними оберегами, щоб не проникала нечиста сила.

Входини в новий будинок, а також обряд хрещення або вінчання був неможливий без ікони. Їх вішали навіть над воротами і над ганком, аби вберегти оселю від темних сил. До ікони зверталися в усіх життєвих негараздах, при пожежі, на похоронах.

Божниця в домі — це святе місце. У панських помістях були окремі кімнати — «божниці», «хрестові», «образниці». Божниця мала багато назв, таких як: передній кут, червоний кут, тябло (зябло), часовня, киот, покуть. Із духовною історією сімейного роду, селянської общини і навіть цілого краю можна ознайомитися, лише простеживши заповнення «божниці».

Найулюбленішими святими, які зображувалися на хатніх іконах, були Богородиця, Миколай, Юрій Змієборець, Параскева, Варвара. Для зображення християнських сцен на хатніх іконах народні майстри іноді користувалися апокрифічними джерелами, таким чином заповнюючи прогалину канонічних євангелій.

Українська масова ікона формувалася як певна цілісна художня система, національний онтологічно-ціннісний фактор та культурно-комунікативний чинник переважно селянського життя. Народна ікона — це віддзеркалення душі народу, вона

визначала певний світогляд українців. Традиційно-філософським баченням українців були кордоцентризм, екзистенціалізм та антеїзм, які визначали певну своєрідність у творчому проєкті.

Кордоцентризм наголошував на тому, що основна боротьба не зовнішня, а внутрішня, боротьба із собою, яка відбувається у самому серці людини. В Біблії майже на кожній сторінці йдеться про те, що людина відчуває і пізнає не розумом, а серцем. Серце, за Святим Письмом, це — орган спілкування людини з Богом, тобто воно є органом найвищого пізнання. Серце є центром нашого духовного життя й Богопізнання [3; 17, 22].

Зображуючи святих на іконах, народні майстри писали від щирого серця, дослухаючись до Біблії і знаючи, що саме через серце з нами говорить Господь. Хатні ікони приваблюють тим, що майстри вкладали в них душу, зображували образи зі щирістю віри, з простотою й строгою духовністю. Ці ікони писалися з молитовним серцем, устремлінням до Бога. Майстри поєднували іконографічні канони із народними традиціями так, щоб якомога найвиразніше передати іконописний образ.

Екзистенціалізм, характерний для української свідомості, впливав на роздуми про смерть. Смерть не сприймалася як кінець, а як перехід в іншу реальність.

Антеїзм свідчив про велику любов до Матері-Землі, втілену у тисячолітні звичаї й традиції. Українці вірили в живі істоти, що оточували людину (такі як русалки, лісовики), і складали про них народні повір'я. Їх закоханість у рідний край втілювалися у тисячолітні звичаї. Зрештою, любов до природи ми відчуваємо і у хатніх іконах, де старанно виписані квіти й звірі, які відіграють неабияку роль у намаганні зрозуміти світ дольний й піднятися до горнього.

Неабиякий вплив на формування української духовності справили візантійський ісихазм, а згодом — козацький бароковий іконопис. Іконографічний сюжет «Покрови» як захисниці від ворогів виник саме в часи козацького бароко.

Також українцям притаманна глибока емоційність і волелюбність, прагнення до самопізнання й заглибленість у себе.

Саме хатні ікони передають дух народу. Адже в них спостерігаються не лише історичні тенденції, але й викристалізовується цілісний образ культури. Ікона не відтворює реальність, а через символічну й образну систему відкриває її.

Народна ікона відрізняється багатим образним змістом, своєрідністю естетичних поглядів. Хатня ікона відображає національну свідомість народу. В образах на іконах ми бачимо соціальні та психологічні настрої, радість і драматизм. Невипадково, в народі термін “образ” ідентичний поняттю «ікона». У народі ікони називали образами тому, що вони розкривали сукупність ідей і традицій, в яких відобразилося культурно-духовне буття українського народу.

Хатня ікона є цінною складовою розвитку мистецької традиції, вартісним пластом української художньої культури, якій притаманні іконографічна та художня своєрідність. Художні особливості української хатньої ікони визначаються насамперед високою декоративністю й орнаментикою, яскравими кольорами і влучною деформацією форм, що посилюють емоційні враження.

Зрештою, як пише О. Найден, «у формах народного мистецтва життя присутнє не як предметна реальність дійсності, а як відображення її змінно-рухливої сутності (природи). Відображення це, щодо прототипів, принципово умовно-площинне, контурно-силуетне, значно деформоване. Чим далі твір мистецтва від реалій, що викликали його до життя, тим більш життєво-реальним він виглядає, тим більш закономірним стає факт його перебування в об'єктивно — реальній міжсередовищній сфері життя як частини останньої» [4; 65]. І тому можемо зробити висновок, що народна ікона — це образ української свідомості, синтезоване й концентроване уявлення про реальний і надреальний світи.

Феномен народної ікони полягає ще й у розумінні канону. Як відомо, канон зберігає традиції. За словами М. Некрасової, «канонічність, іншими словами нормативність, — одна із головних особливостей народного мистецтва» [5; 234]. Можемо стверджувати, що хатня ікона формує колективну свідомість

і закріплює традицію. Отже, народне мистецтво більш канонічне, ніж новаторське [6, 60]. Культурна традиція формує певний художній критерій, певний канон.

Чому це питання завжди залишалося поза увагою науковців? Як пише О. Клименко, «імовірно, причини цього криються у запереченні більшістю науковців самої канонічності народної ікони» [6, 61]. Відзначимо, що саме за допомогою традиційних рис, притаманних окремим регіонам України, можемо виділити характерні групи народних ікон, простежити витоки й основні етапи розвитку хатньої ікони кінця XVIII – XX століть у контексті історичних, соціальних та культурно-мистецьких процесів, визначивши стильові й типологічні особливості.

Розглядаючи феномен хатньої ікони у трьох вимірах — фізичному (об'єктивному), художньому (суб'єктивному, через досвід творчості) та метафізичному (трансцендентальному), — можемо визначити, що народна ікона — це уособлення ментальності й свідомості українського народу.

Фізичний — це іконний вимір, який висвітлює техніку виконання, матеріал і масштабність. Художній — це іконописний вимір, який аналізує виразні засоби, художню мову і зміст сюжету. Метафізичний — це іконічний вимір, який розшифровує іконографію, символіку, внутрішній зміст сюжету. Цей вимір розглядає також три аспекти: художнє Буття (ми дивимося на ікону як на зачинені двері, читаючи тільки її зовнішню, буквальну символіку), потім на етапі, коли за видимим вбачається існування невидимого, усвідомлюється існування іншого світу (двері трохи відчиняються) і на останньому етапі відбувається синтез двох світів — Буття і Надбуття (двері відчиняються).

У хатній іконі ми можемо простежити формування християнського світогляду через трансформацію язичницьких вірувань. У цих іконах відображалось народне розуміння явищ навколишнього світу. За словами І. Федя, «християнство асимілювало багато язичницьких уявлень, у тому числі і зооморфних архетипів» [7, 189]. Раніше образ Христа зображувався у вигляді риби, голуба, пелікана тощо. Ранню християнську й язичницьку символіку ми знаходимо саме в хатніх іконах.

Символіка була багатозначною і багатовимірною, тому не варто розглядати її спрощено.

Нові християнські уявлення сприймалися поволі, щільно переплітаючись із язичницькими поглядами. Це пояснюється тим, що народ довго зберігає давні погляди й вірування, обряди й повір'я, звичаї й ритуали.

Із прийняттям християнства люди поривають із минулим світоглядом. Такий різкий переверот зумовив їх шукати відповіді в апокрифічних творах як сполучної ланки між новим — християнським і старим — язичницьким світом. Щоб зрозуміти християнські ідеї, люди мусили звести їх до рівня наївного розуміння і звичного способу уявлення.

Передаючи смисл сюжету Біблії, народні майстри часто користувалися апокрифічними переказами, зображуючи святих на іконах, аби зрозумілою мовою донести до селян ідею Святого Письма.

Водночас ікона — це виховний посібник. Адже майстри, малюючи ікону, намагалися висміяти пороки і неуцтво. Зображення грішників, засуджених на вічні муки, змушували замислитися про порядність, свідомість і чистоту душі. Якщо майстри зображали життя і діяння Христа, то акцентували увагу на деталях, які властиві життєвим ситуаціям. Ікони виконувалися в образній формі, щоб змусити людей переживати, співчувати, вірити у своє божественне призначення. Усе це відтворено в хатніх іконах, які дають можливість зрозуміти народні вірування й світогляд нашого народу.

В народних іконах проглядаються почуття любові та страху майстрів, тобто любов до Бога і страх перед Божою карою. Навіть у намальованих образах святих відчувається напруженість і покаяння за гріхи. Народні майстри писали ікони із відповідальністю і впевненим усвідомленням важливості цієї справи. Отже, любов і страх — це антиномія сакрального мистецтва, зокрема народного, і в цьому ми вбачаємо певний феномен хатніх ікон як культурного явища.

На думку І.Федя, «тлумачення української хатньої ікони як філософського осмислення законів будови й функціонування

Всесвіту дає змогу стверджувати, що ікона не тільки моделює оточуючий світ, показує його прихований від байдужого ока устрій, але й удосконалює його науковими методами, у тому числі й методами психоаналізу» [7; 76]. Отже, можемо припустити, що хатня ікона сформувала певні архетипи української ментальності. До речі, « архетипічний світ часто називався інтелігібельним світом (думки в голові Бога)» [7, 101]. Щодо хатньої ікони, то вона найвиразніше демонструє українські образи і духовні устремління народу.

Ікона взагалі — це безмовна проповідь того, як Слово Боже, будучи «гострішим від... меча обосічного» / Евр. IV, 12/, із «Савлів робить Павлів, з людей-ангелів» [8; 117]. Ікона зводить зовнішні і внутрішні почуття до споглядання Божественного. Зображуючи образи святих, народні майстри глибоко усвідомлювали зміст божественних істин. Ікона в хаті постійно нагадувала про святе, була німим оповіданням, мовчазною книгою, через яку і неосвічений розумів події Святого Письма в образах. Тому хочеться зазначити, що наш глибоко віруючий народ не втратив духовної самотності. Він, попри нав'язливі новаторські тенденції мистецтва Заходу і великий потік інформації, намагається зберегти свої традиції і свій іконопис. Маємо надію, що, систематизувавши хатні ікони окремих регіонів, зможемо пересвідчитися, що український хатній іконопис — це своєрідне явище у світовому мистецтві, яке потребує усвідомлення і збереження.

Мета дослідження полягає у виявленні етнокультурних традицій як феномену української культури у трактуванні християнських сцен. Для досягнення цієї мети передбачено вирішити такі завдання:

1. Виявити витоки й основні етапи розвитку хатньої ікони кінця XVIII–XX ст. у контексті історичних, соціальних та культурно-мистецьких процесів, визначивши стильові й типологічні особливості, притаманні окремим регіонам України.

2. З'ясувати впливи офіційної ікони на хатню.

3. Встановити зв'язок іконографічних зображень на хатніх іконах із фольклором (міфо- поетичною системою, язичниць-

кими віруваннями та обрядами), виявити фрагменти давніх архетипів-схем у композиційній, іконографічній та художній основах української хатньої ікони.

4. Висвітлити найпоширеніші іконографічні типи зображень на хатніх іконах Христа, Богородиці, святих Миколая, Юрія Зміборця, Параскеви, Варвари та інших.

5. Довести значення такого явища, як хатня ікона, визначити її вплив на процес розвитку українського мистецтва.

Об'єктом дослідження є етнокультурний феномен української хатньої ікони кінця XVIII–XX століть.

Предметом дослідження є процеси становлення і розвитку українського хатнього іконопису кінця XVIII–XX століть у культурологічному аспекті, формування основних типів ікон, стильова еволюція та типологічні особливості окремих регіонів України.

Хронологічні межі дослідження зумовлені виникненням, становленням і згасанням української хатньої ікони як цілісного етнокультурного явища приблизно у кінці XVIII–XX століттях. Уже на початку XX ст. надається перевага олеографічному друку святих, а не іконам, які написані на дошці, склі чи на полотні.

У сучасному зверхньому ставленні до сакрального, у проголошенні ери техносфери, вкрай необхідно замислитися над втратою національних цінностей. У наш час людина загубилася, стала додатком великої машини антикультури, яка тяжіє до одномірності й одноманітності. Сучасний конвеєрний тип мислення матеріальними категоріями нівелює стремління до духовності. Якщо раніше зі смертю людини помирав цілий світ, то нині людина — це гвинтик і коліщатко у сучасній інформаційній глобалізації [8; 103]. Людина втратила своє обличчя, забула, хто вона і для чого прийшла у світ. Вона забула своє земне і небесне коріння.

Феномен хатньої ікони у релігієзнавчому, естетичному, культурологічному і філософському аспектах визначає самобутність традицій і невичерпне джерело натхнення для майбутніх поколінь.

Українська хатня ікона-образ заглиблює нас в історичне буття нашого народу і саме тому потребує дослідження. Адже в образах відкривається сила українського духовного світу.

Нині сакральне мистецтво зіткнулося з проблемою занедбання духовної мови, з нерозумінням канонів, а також появою нових стилів. Наше завдання — віднайти, зберегти і дати належну оцінку найбільшому національному багатству, що відтворює особливості нашої культури, повернутися до витоків наших традицій, щоб духовно оновити суспільство.

1. *Музичка І.* Ікона в родинному житті українського народу // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи. (Питання іконографії). Матеріали другої міжнародної наукової конференції.— Львів, 1995.
2. Твори Кир Йосифа Верховного Архієпископа і Кардинала, т. III-IV.— Рим 1970.— Т. 3-4.
3. *Святитель Лука (Войно-Ясенецький).* Дух, Душа и Тело.— К., 2006.
4. *Найден О.* Дещо про форми народного мистецтва, особливості їх виникнення та функціонування у середовищі // Ант: вісник археології, мистецтва, культури.— 2002.— № 7-9.
5. *Некрасова М. А.* Народное искусство как часть культуры.— М., 1983.
6. *Клименко О.* До проблеми вивчення канону в іконописі // Ант. — № 7-9.
7. *Федь І.А.* Іконічна інтенція героїчного.— Слов'янськ, 2004.
8. *Прот. Ілля Галич.* Шанування ікон та його основи. Аналіз протиріч сучасних сект.— Ужгород, 1993.

Olena Osadcha

Post-graduate student,

Kyiv State M.Boichuk Institute of Decorative Applied Art and Design

The Ukrainian Hut Home Icons of XVIII and XX c. as Objects of Scientific Research-Work.

The article is devoted to consideration of Ukrainian hut home icons as phenomena of scientific and cultural problem that needs of immediate solution.